

بررسی فعالیت تجارخانه‌های روسیه در مشهد دوره قاجار از سال ۱۳۰۷ تا ۱۳۴۴ق

جلیل قصابی گزکوه، هادی وکیلی*، یوسف متولی حقیقی

دانشجوی دکتری تاریخ، دانشگاه فردوسی مشهد؛ دانشیار گروه تاریخ دانشگاه فردوسی مشهد؛

استادیار گروه تاریخ دانشگاه آزاد اسلامی بجنورد

تاریخ دریافت: (۱۳۹۹/۰۳/۱۰) تاریخ پذیرش: (۱۳۹۹/۰۵/۲۲)

A Study of Commercial Activities of Russia in Mashhad at Qajar Era (1890-1926 AD)

Jalil Ghassabi Gazkooch, Hadi Vakili, Yoosef Motevalli Haghighi

Ph.D student of History, Ferdowsi University of Mashhad; Associate professor of History, Ferdowsi University of Mashhad; Associate professor of History, Islamic Azad University, Bojnourd branch

Received: (2020 /05 /30) Accepted: (2020 /08 /12)

Abstract

Mashhad as a center of Khorasan province was of great economic and commercial importance; as far as it can be considered as a large port in northeastern Iran for import and export of goods. Because of the good commercial status of Mashhad, some of Russia and Governmental merchants proceed to build the firms, commercial offices and companies in Mashhad. The aim of this study is to answer to two main questions: 1) what were the factors affecting the trade between Mashhad and Russia and the problems facing this trade from 1304 to 1344 AH? 2) which Russian trading companies entered into Mashhad trade in the time period in question and traded in which goods? Despite the lack of references about this study and the need for a detailed study with a descriptive-analytical approach, the findings indicate that establishment of Trans-Caspian Railway, dispatching Russian commercial staffs to mashhad and the activities of Russian consulates in Mashhad are some factors affecting trade between mashhad and Russia. And according to boycott of the Russian goods, insecurity and restrictions of Russian traders at Mashhad during the late Qajar, some firms such as Iral, Makrowich, Frank, Noble, Khloopkem, Stuackin, Venshtorg and Cantero Sayus imported oil, food, commodities and luxury goods and Russia firms supplied raw material for themselves.

Keywords: Qajar era, Mashhad, Russia, foreign commerce, firms, effective factors.

چکیده

نقوذ اقتصادی روسیه در ایران تا سال‌های پایانی دوره قاجار توسط تجارخانه‌ها نمایان بود. روس‌ها با تأسیس تجارخانه در بیشتر شهرهای ایران، به‌ویژه مشهد، به‌دنبال یافتن بازاری جهت فروش تولیدات کارخانجات روسیه بودند. مشهد به عنوان کرسی نشین ایالت خراسان در دوره قاجار از اهمیت بمسزای اقتصادی و تجاری برخوردار بود؛ تا آنجا که می‌توان آن را به‌عنوان بارانداز بزرگی در شمال‌شرق ایران برای واردات و صادرات کالا به‌شمار آورد. با در نظر گرفتن ظرفیت ممتاز تجاری مشهد، برخی از تجار روسی و بعضاً دولت روسیه به تأسیس تجارخانه و شرکت‌های تجاری در این شهر اقدام کردند. هدف از پژوهش حاضر پاسخ به دو پرسش اصلی است: ۱. عوامل مؤثر بر تجارت مشهد و روسیه و مشکلات پیش‌روی این تجارت از سال ۱۳۰۷ تا ۱۳۴۴ق چه بودند؟ ۲. کدام تجارخانه‌های روسی در بازه زمانی مورد بحث به عرصه تجارت مشهد وارد شدند و به تجارت کدام کالاها پرداختند؟ با وجود کمبود منابع در این زمینه و ضرورت مطالعه جزئی‌نگر با رویکردی توصیفی-تحلیلی، یافته‌ها حاکی از آن است که ساخت راه‌آهن ماوراء خزر، اعزام هیئت‌های تجاری روسی به مشهد و فعالیت کنسول‌های روسیه در مشهد برخی از عوامل مؤثر بر تجارت مشهد و روسیه بودند. همچنین با وجود مشکلاتی مانند ناامنی در مشهد، تحریم کالاهای روسی و محدودیت تجار روسی در تهیه مسکن و تجارخانه در مشهد برخی از تجارخانه‌های روسی؛ از جمله کمپانی آیرال، تجارخانه مکروویچ، تجارخانه فرانک، کمپانی نوبل، تجارخانه خلوپ‌کم، تجارخانه استوکین، تجارخانه وشتورک و تجارخانه سترسایوز با بررسی موقعیت بازار مشهد؛ خواربار، نفت، قند، شکر، منسوجات و گاهی کالاهای لوکس به مشهد وارد و مواد خام مورد نیاز خود مانند پشم، پوست، پنبه و گندم را خریداری می‌کردند.

کلیدواژه‌ها: دوره قاجار، مشهد، روسیه، تجارت خارجی، تجارخانه‌ها، عوامل مؤثر.

* Corresponding Author: ia.ghassabian@mail.um.ac.ir
vakili@um.ac.ir
motavali.haghighi.yosef@gmail.com

۱. مقدمه

روسیه تزاری با توسعه طلبی ارضی از اوایل دوره قاجار و پس از معاهده ترکمانچای (۱۲۴۳ق/ ۱۸۲۸م) و معاهده آخال (۱۲۹۹ق/ ۱۸۸۱م)، به شرق ایران به ویژه مشهد، به عنوان مرکز ثقل خراسان و مهم‌ترین مرکز اقتصادی در شرق ایران توجه بیشتری نشان داد، زیرا علاوه بر بازار خوب، مرکزی برای کنترل خراسان تا هندوستان بود. چون بر اساس وصیت‌نامه منتسب به پترکبیر، رسیدن روس‌ها به خلیج فارس و دست‌یابی به هندوستان برای مقابله با انگلیس، یک راهبرد سیاسی درازمدت محسوب می‌شد. در راستای همین راهبرد سیاسی، روسیه پس از تفوق بر آسیای مرکزی، ساخت راه‌آهن ماوراء خزر را در سال ۱۳۰۲ق/ ۱۸۸۵م آغاز کرد و در سال ۱۳۰۶ق/ ۱۸۸۹م به عشق‌آباد رسید (گرژن، ۱۳۶۲: ۱/ ۲۹۱؛ عیسوی، ۱۳۸۸: ۱۱۱). احداث راه‌آهن ماوراء خزر، علاوه بر اهداف نظامی و دسترسی به افغانستان و هند (محمود، ۱۳۶۱: ۵/ ۵۳)، دسترسی به مواد خام مورد نیاز کارخانجات روسیه و صادرات امتعه روسی به خراسان را آسان‌تر و سریع‌تر از گذشته کرد (گرژن، ۱۳۶۲: ۱/ ۱۲۷). این امر مرزهای شمال ایران را تا حدودی به روی بازرگانان غیرروسی بست و روس‌ها را به مناطق استراتژیک ایران، از جمله خراسان، نزدیک نمود. برخی بر این عقیده‌اند «چنین راهی از منافع تجاری به کلی دور است» (محمود، ۱۳۶۱: ۵/ ۵۳) اما به نظر می‌رسد علت عمده افزایش تجارت روسیه در مناطق شمالی ایران، احداث راه‌آهن ماوراء خزر بود (گرژن، ۱۳۶۲: ۱/ ۲۹۱). برخی از گزارش‌های سال ۱۳۲۴ق/ ۱۹۰۷م از رواج تجارت در شاهراه مشهد -

عشق‌آباد (عین‌السلطنه، ۱۳۷۶: ۲/ ۱۶۷۷) به عنوان یکی از راه‌های بزرگ بازرگانی بین خراسان و سرزمین‌های ماوراء خزر یاد کرده‌اند که مؤید سخنان گرژن و افزایش تجارت روسیه در مناطق شمالی ایران است که از سال ۱۳۰۵ق/ ۱۸۸۷م به بعد در بیشتر شهرهای شمالی ایران، اجناس روسی رواج پیدا کرد (گزارش یک سیاح روس، ۱۳۶۳: ۱۵). به طوری که برخی از گزارش‌های سال ۱۳۲۴ق/ ۱۹۰۷م نشان می‌دهند، تجار روسیه تجارت ایران را تا منطقه همدان در دست داشتند (گروته، ۱۳۶۹: ۱۸۵). نفوذ روسیه در مناطق شمالی ایران، به ویژه مشهد، در دهه‌های پایانی حکومت قاجار به گونه‌ای بود که بسیاری از مغازه‌ها تابلوی روسی داشتند و بخشی از معاملات با روبل انجام می‌شد (هیل، ۱۳۷۸: ۱۵۳). باتوجه به اینکه «مسلكِ روس‌ها، حفظ تجارت» به ویژه در شمال ایران بود (حیل‌المتین کلکته، ۱۳۲۶: س ۱۶، ش ۲۴، ص ۲۱) پس از مشروطه، تجارت در بخش‌های مهمی از شمال ایران از جمله مشهد «منحصر به تجار روس» شد. (تبریزی، ۱۳۳۰ق: ۱۸)

پیشینه پژوهش نشان می‌دهد تاکنون کتاب یا مقاله‌ای به صورت تخصصی درباره عوامل مؤثر بر فعالیت تجارتخانه‌های روسیه در مشهد و مشکلات پیش‌روی آن تجارتخانه‌ها از ۱۳۰۷ تا ۱۳۴۴ق منتشر نشده است. با وجود این، پیرامون مناسبات ایران و روسیه کتاب‌هایی همچون روابط بازرگانی روس و ایران ۱۸۳۸-۱۹۱۴م از مروین ل. اتنر و کنسولگری‌ها، مستخدمان و مستشاران خارجی در مشهد از علی نجف‌زاده به رشته تحریر درآمده است که بیشتر به مناسبات سیاسی و اقتصادی روسیه و ایران به ویژه در مشهد

سیاسی و اقتصادی نمونه‌ای از اقدامات دولتمردان روسیه برای نفوذ اقتصادی در شهرهای ایران بود. برای نمونه، دولت روسیه در ربیع‌الاول ۱۳۱۱/ ۱۸۹۳م موسیو تامار^۱ از صاحب‌منصبان وزارت داخله را با چندین نفر از مهندسان روسی، برای بررسی راه‌های ایران و نواقص مال‌التجاره روسیه به ایران اعزام کرد. هدف عمده هیئت اعزامی، ترویج کالاهای روسی در ایران بود. هیئت مذکور راه‌های ایران از مرزهای روسیه تا مشهد، تهران، تبریز و انزلی را بررسی کردند. (اختر، ۱۳۱۱ق: س ۲۰، ش ۱۳، ص ۲۰۱)

جنگ اول جهانی و وقوع انقلاب روسیه، باینکه وقفه کوتاهی در مناسبات اقتصادی و تجاری روسیه و ایران به‌ویژه در خراسان و مشهد به‌وجود آورد، اما اعزام هیئت‌های تجاری روسی به مشهد پس از جنگ اول جهانی و انقلاب روسیه همچنان ادامه یافت و عده‌ای از نمایندگان تجاری بلشویک‌ها در تابستان ۱۳۳۹ق/ ۱۹۲۱م به مرزهای خراسان آمدند. آنها خواستار تجدید روابط تجاری خراسان با کمپانی‌های روسی شدند (بهار، ۱۳۳۹ق: س ۵، ش ۷، ص ۲).

آقابزرگ یعقوب‌اف تاجر جدیدالاسلام و نماینده هیئت مزبور برای مبادلات تجاری میان روسیه و ایران از تاشکند به سرخس رفت و به اتفاق مأموران روسیه با کارگزار خارجه مذاکره کرد (آرشو اسناد وزارت خارجه: ۳۸ / ۱۳-۱۵-۱۳۳۹ق). او تقاضا نمود نماینده‌ای از تجار سرخس عازم تاشکند شود (همان: ۶۴ / ۱۳-۱۵-۱۳۳۹ق). در نتیجه این مذاکرات مشهدی‌حسین معتمدالتجار و مشهدی‌علی تاجر تبریزی از طرف تجار خراسان و آقاچواد تاجر جدیدالاسلام به‌عنوان نماینده انتخاب شدند تا با

پرداخته‌اند. سیدحسن شجاعی کلائی و محمدحسن پورقنبر در مقاله «عملکرد و پیامدهای فعالیت تجاری کمپانی‌های ونشتورک و سنترسایوز شوروی در مناطق شمالی ایران» بر فعالیت دو تجارتخانه ونشتورک و سنترسایوز از ۱۳۰۰ تا ۱۳۰۶ش در شمال ایران تأکید کرده‌اند. براین اساس و با توجه به عدم تمرکز جدی مسئله و موضوع تحقیق مقاله مزبور بر فعالیت تجارتخانه‌های روسی در مشهد طی سال‌های پایانی حکومت قاجار، پژوهش پیش‌رو بدیع است. پژوهش حاضر برآن است با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی با بهره‌گیری از اسناد و مدارک آرشیوی به دو پرسش اصلی پاسخ دهد:

۱. عوامل مؤثر و مشکلات پیش روی تجارت مشهد و روسیه طی سال‌های ۱۳۰۷ تا ۱۳۴۴ق چه بود؟
۲. کدام تجارتخانه‌های روسی در مشهد طی سال‌های ۱۳۰۷ تا ۱۳۴۴ق فعالیت می‌کردند و زمینه‌های فعالیت‌شان چه بود؟

۲. عوامل مؤثر بر گسترش تجارت مشهد و

روسیه

مناسبات تجاری مشهد و روسیه در بازه زمانی ۱۳۰۷-۱۳۴۴ق / ۱۸۹۳-۱۹۲۵م متأثر از عوامل متعددی چون اعزام نیروهای متخصص سیاسی - اقتصادی، ساخت راه‌آهن ماوراء خزر و نزدیکی مرزی روسیه با مشهد، بازگشایی بازارهای مکاره در روسیه و فعالیت کنسول‌های روسیه در مشهد بود.

۱-۲. اعزام هیئت‌های تجاری روسی به مشهد

اعزام هیئت‌های تجاری و نیروهای متخصص

مال‌التجاره وارد مشهد شدند (همان: ۱۱۶-۱۱۷). آنها با خود معادل ۲۰/۰۰۰ پوند شمش طلا، نقره، سکه و پوست دباغی شده به مشهد حمل کردند. هیئت مزبور خواستار مبادله شکر، نفت چراغ، پوشاک و آهن با پنبه، پشم و مواد غذایی بودند (فروپاشی قاجار و برآمدن پهلوی، ۱۳۸۷: ۲۰۴). برخی از تجار مشهد نیز از رئیس‌الوزرا خواستند مانع از به هم خوردن مراودات تجاری با روسیه شود (رعد، ۱۳۳۴ق: س ۷، ش ۷۸، ص ۲). به نظر می‌رسد یکی از انگیزه‌های حضور هیئت تجاری مزبور در مشهد کمبود مواد غذایی در روسیه، بازگشایی کارخانجات روسیه و نیاز به مواد خامی چون پنبه، صاحبان صنایع و تجار را به تجارت با مشهد ترغیب می‌کرد.

نماینده‌های تجاری روسیه شوروی همچنین در سال ۱۳۰۱ش / ۱۹۲۲م تلاش کردند تجارت متوقف شده با ایران را دوباره احیاء کند. آنها از دولت ایران خواستند تا نماینده‌های تجاری از شهرهای اصفهان، تهران، تبریز، رشت و مشهد برای بررسی وضعیت بازرگانی و تولیدات صنعتی به روسیه اعزام کنند (فروپاشی قاجاریه و برآمدن پهلوی، ۱۳۸۷: ۴۱۹). سرکنسول روسیه در مشهد در ۳ صفر ۱۳۴۱ / ۲۵ سپتامبر ۱۹۲۲ از کارگزاری و ایالت خراسان درخواست کرد نماینده تجاری مشهد را انتخاب کنند (فکر آزاد، ۱۳۴۱ق: س ۱، ش ۲۵، ص ۳). تجار و کسبه مشهد، حاج علی‌آقا درودی، از تجار معتبر مشهد را تعیین کردند (فکر آزاد، ۱۳۴۱ق: س ۱، ش ۲۶، ص ۱) تا به عنوان نماینده خراسان به همراه هیئت مزبور برای آشنای با شرایط بازرگانی عازم روسیه شود (فروپاشی قاجار و برآمدن

همراهی یعقوب‌اف عازم تاشکند گردند (ایران، ۱۳۳۹ق: س ۵، ش ۸۲۳، ص ۱). دو هفته پس از آن، مسیو کوفشین^۱ در ۲۰ بهمن ۱۲۹۹ / ۹ فوریه ۱۹۲۱ برای مبادله اجناس تجاری عازم مشهد شد و در همین راستا ۵۱ نوع مال‌التجاره شامل اجناس ذرعی و شکستنی از جمله هفت هزار لوله لمپا از عشق‌آباد وارد باجگیران کردند تا به مشهد حمل نمایند. (ایران، ۱۳۳۹ق: س ۵، ش ۸۳۴، ص ۲)

افزون بر این، در فروردین ۱۳۰۰ / مارس ۱۹۲۱ قرار بود چهار نماینده تجاری شوروی با اسامی میروچنیکف^۲، فوخ (فوش)^۳، ولادمیروف^۴ و تراکیوف^۵ عازم مشهد شوند (فروپاشی قاجار و برآمدن پهلوی، ۱۳۸۷: ۷۶). از آن بین ولادمیروف و فوخ همراه با هاشم‌اف، مترجم ایرانی، وارد مشهد شدند. نمایندگان روسیه برای خرید گندم به مشهد آمده بودند. ولادمیروف و فوخ در اواخر فروردین ۱۳۰۰ / ۱۹۲۱م مشهد را به قصد عشق‌آباد ترک کردند، اما هاشم‌اف در مشهد ماند (جنش کلنل محمدتقی خان پسین، ۱۳۶۶: ۴۵، ۴۰، ۴۲). هیئت دیگر تجاری روسی در آبان ۱۳۰۰ / ۱۹۲۱م به ریاست پروتوپوف^۶ و همراهی خاشچاب^۷، پاولنکو^۸، سکروتسوف^۹، برگر^{۱۰}، نامات^{۱۱}، الکساندروف^{۱۲} و کوهن^{۱۳} با سه کالسکه

1.Kufshin

2.Mirochnikoff

3.Fochs

4.Vladimiroff

5.Trakioff

6.Protopoff

7.Khashchab

8.Pavlenko

9.Skrortsoff

10.Birgir

11.Namat

12.Alexandroff

13.Kohen

شاهرود، سبزوار، بجنورد، شیروان و قوچان آثار نفوذ روس‌ها مشاهده می‌شد. در بازار این شهرها، بیشتر اجناس روس؛ از جمله پارچه، قند، شکر، چینی‌آلات، فلزات، قوری، استکان، سماور، قاشق و چنگال یافت می‌شد. (اختر، ۱۳۰۷ق: س ۱۶، ش ۱۹، ص ۱۵۸)

۲-۳. بازارهای مکاره

بازارهای مکاره از دیگر عوامل مؤثر در گسترش مناسبات تجاری مشهد و روسیه بود که تجار برای به‌نمایش گذاشتن محصولات تولیدی شهر و کشور خود در آن بازارها، حضور می‌یافتند. بازار مکاره برای تجار خراسان فرصتی بود تا بتوانند مال‌التجاره خود را در آنجا عرضه‌کنند و کالاهای مورد نیاز بازار مشهد را تهیه نمایند. برای نمونه در محرم ۱۲۸۹/ ۱۸۷۲م گروهی از تجار ایرانی در بازار مکاره شرکت کردند که ۴۲ نفر از آنها، خراسانی بودند. تجار خراسان در این زمان پوست، فیروزه و فرش به بازار مکاره عرضه کردند و از بازار مکاره مس، آهن، چیت، کتان، آینه، گلابتون، اسباب آهنی، بلورجات، نیل، انواع کاغذ، ساعت طلا و نقره، ماهوت، خز سنجاب و اسباب خرازی خریدند (ایران، ۱۲۸۹ق: ش ۷۹، ص ۴). تا سال ۱۳۱۸ق/ ۱۹۰۱م تجارت ایران و روسیه بیشتر در بازار مکاره نیژنی نوگورود^۲ تمرکز داشت. بازرگانان ایرانی مواد خام در آنجا می‌فروختند و مقادیری امتعه روسی برای فروش در ایالت‌های مازندران، خراسان، گیلان و آذربایجان خریداری می‌کردند (کاظم‌زاده، ۱۳۷۱: ۱۵۶). همچنین برخی از تجار مشهد در ذیحجه ۱۳۴۰/ جولای ۱۹۲۲ اجناسی از قبیل پوست و خشکبار (آلبالو خشک) به بازار

پهلوی، ۱۳۸۷: ۴۲۵). از سویی دیگر، آقابکوف به عنوان بازرس مخصوص نمایندگی تجاری در سال ۱۳۴۱ق/ ۱۹۲۳م به مشهد اعزام شد. در این زمان موسیو دنیسکی^۱، وکیل نمایندگی تجاری شوروی در مشهد بود. دنیسکی در مدت سکونت خود در مشهد عده‌ای از تجار مشهد را به خدمت دولت شوروی درآورد (آقابکوف، ۱۳۵۷: ۱۱۲). باوجود این، تجارت با روسیه آن‌چنان سخت و زیان‌آور بود که بازرگانان مشهد، در ۵ اسفند ۱۳۰۵ «جمعیت نهضت اقتصاد خراسان» (ترابی فارسانی، ۱۳۸۴: ۳۹۹) را تشکیل دادند و از عملکرد تجاری دولت شوروی انتقاد کردند.

۲-۲. ساخت راه آهن ماوراءخزر

احداث راه آهن ماوراءخزر از دیگر عوامل گسترش تجارت روسیه در شهرهای شمالی ایران به‌ویژه مشهد بود که از نظر جغرافیایی به مرزهای روسیه نزدیک شده بودند و با استفاده از حمل‌ونقل ارزان، کالاهای روسی به مناطق شمالی ایران حمل می‌گردید (Sykes, 1925: 2/ 536؛ لندور، ۱۳۸۸: ۱/ ۵۱؛ اوضاع اقتصادی ایران در آغاز قرن بیستم، ۱۳۷۶: ۲۴۶). همچنین احداث راه‌های شوسه که شهرهای مرزی روسیه را به مراکز پرجمعیت ایران متصل کرد عامل مؤثری در توسعه بازرگانی روسیه و ایران بود (کاظم‌زاده، ۱۳۷۱: ۱۴۶). برای نمونه، روس‌ها بخش‌هایی از راه شوسه عشق‌آباد تا مشهد (گروته، ۱۳۶۹: ۲۶۹) یعنی از عشق‌آباد تا باجگیران را احداث نمودند. این مسئله، نفوذ تجاری روسیه در خراسان را از مسیر عشق‌آباد - قوچان - مشهد هموار کرد، به‌گونه‌ای که در شهرهای خراسان از حدود استرآباد تا مشهد مانند

سخنرانی کرد. در این مجلس با اکثریت آراء هفت نفر از جمله حاج غلامرضا سبزواری، حاج عبدالرحیم وهاب‌اف، خلیل‌آقا اصغراف، اسکندر محمداف، نصیر بیکاف، میرزامحمد بزرگ‌نیا، حاج‌میرزا محمود رضائف برای توسعه تجارت ایران و روسیه با اکثریت آراء انتخاب شدند (صدای شرق: ش ۱۲، ص ۲-۳). هرچند که، پس از رفتن آپرسف، تجار روسیه با مشکلاتی در مشهد مواجه شدند. (فکر آزاد، ۱۳۴۳ق: س ۳، ش ۱۶، ص ۱۲۳)

۳. موانع و مشکلات تجارت روسیه و مشهد

حضور تجار و فعالیت تجارتخانه‌های روسیه در مشهد با مشکلاتی مواجه بود که از آن میان می‌توان به محدودیت تجار روسیه برای مسئله تملک اراضی در مشهد، ناامنی‌های موجود در مشهد و تحریم مقطعی استفاده از مال‌التجاره روسیه در مشهد اشاره کرد.

۳-۱. محدودیت تجار روسیه در مسئله تملک اراضی

به گواه اسناد، اغلب اتباع روسیه ساکن مشهد به امر تجارت مشغول بودند. آنها به خانه، انبار و مغازه احتیاج داشتند اما نمی‌توانستند در خاک خراسان خانه خریداری نمایند (اسناد حضور قومیت‌ها در مشهد، ۱۳۸۸: ۱۴). مشکل عمده اتباع روسیه در مشهد، کرایه زیاد مغازه‌ها، انبارها و منازل بود که اجاره می‌کردند. اتباع روسیه به‌ویژه تجار به‌تدریج درصدد برآمدند در مشهد صاحب املاک شوند. براساس مفاد عهدنامه‌ها ترکمانچای، خرید خانه برای سکونت اتباع روسیه ممنوع نبود (اسناد مکمل وزارت خارجه، ۱۳۸۰-۹۸) و مشکلات تجار روسیه با دریافت اجازه از دولت ایران برای خرید زمین و احداث ابنیه در خارج از دروازه‌های مشهد برطرف

مکاره حمل کردند (فکر آزاد، ۱۳۴۰ق: س ۱، ش ۱۱، ص ۱). روس‌ها برای حضور پُررنگ تجار مشهد در بازارهای مکاره در سال‌های پایانی حکومت قاجار، در برخی از مطبوعات تبلیغ می‌کردند (فکر آزاد، ۱۳۴۱ق: س ۱، ش ۷۸، ص ۱). خرید و فروش آزاد مال‌التجاره و معافیت مالیاتی از وعده‌های تبلیغاتی آنها در مطبوعات مشهد بود.

۲-۴. فعالیت تجاری کنسول‌های روسیه در مشهد

از دیگر عوامل مؤثر بر گسترش مناسبات تجاری روسیه در مشهد فعالیت تجاری برخی از کنسول‌های روسیه بود. کنسول‌ها، اطلاعات بازرگانی، از قبیل بازاریابی، قیمت‌ها، کرایه‌بار، احتیاجات مردم و ماهیت رقابت با هم‌تایان رقیب را در نظر می‌گرفتند (اوضاع اقتصادی ایران در آغاز قرن بیستم، ۱۳۷۶: ۴۹). دولت روسیه که بر اساس ماده دهم معاهده ترکمانچای، حق تعیین کنسول، نمایندگان و حامیان تجاری در هر جا که مصلحت بازرگانی دولت اقتضاء می‌کرد، به‌دست آورده بود (Sykes, 1925: 2/ 320) از سال ۱۳۰۶ق/ ۱۸۸۹م سرکنسول روسیه را در مشهد انتخاب کرد. حکیم‌اف و آپرسف از سرکنسول‌های روسیه در مشهد بودند که در توسعه تجارت روسیه در مشهد تلاش زیادی کردند (فروپاشی قاجار و برآمدن پهلوی، ۱۳۸۷: ۲۹۸، ۵۰۳). آپرسف، به عنوان جایگزین حکیم‌اف، در ۶ مرداد ۱۳۰۲/ ۲۸ ژوئیه ۱۹۲۳ وارد مشهد شد (همان: ۵۰۳). او تا موقعی که در مشهد بود با اختیارات فوق‌العاده‌ای که داشت، وسایل تسهیل تجارت را برای تجارتخانه‌های روسی فراهم کرد (آرشیو اسناد وزارت خارجه: ۳ / ۴۰-۲-۱۳۰۳ش). آپرسف همچنین در اردیبهشت ۱۳۰۴/ آوریل ۱۹۲۵ مجلسی در کنسولگری شوروی با حضور تجار تشکیل داد و راجع به توسعه تجارت ایران و روسیه شوروی

از کاروانسرا را خراب کرده، اموالش را به غارت بردند. این واقعه در محله بالاخیابان مشهد که محل سکونت گاریچی‌های تبعه روسیه بود، ادامه پیدا کرد (حبل‌المتین کلکته، ۱۳۲۳ق: س ۱۲، ش ۴۰، ص ۲۰-۲۱). اسناد کنسولگری بریتانیا نشان می‌دهند؛ شورش محرم ۱۳۲۳/ ۱۹۰۵م به نابودی بزرگی از اموال اتباع روسیه در مشهد منجر شد (Iran Political Diaries, 1997: 2/ 519). خسارت‌های ناشی از این آشوب باعث مذاکرات متعدد سفارت و کنسولگری روسیه با کارگزاری خارجه خراسان شد. اتباع روس مطالبهٔ صد هزار منات غرامت کردند. آصف‌الدوله والی خراسان با توجه به اینکه دخالت اتباع ایران را در بلوا و غارت نمی‌پذیرفت، دیناری از این خسارت را قبول نکرد (آرشیو اسناد وزارت خارجه: ۳۵-۳/ ۱۰-۱۱-۱۳۲۰ق). پس از این حادثه بود که روس‌ها سیصد نفر قزاق پیاده‌نظام به مشهد وارد کردند (Iran Political Diaries, 1997: 2/ 519) که یکی از پیامدهای مداخله نظامی روسیه در مشهد، تحریم امتعه روسیه بود.

۳-۳. تحریم مال‌التجاره روسیه در مشهد

تحریم کالاهای روسی از دیگر موانع تجارت روسیه در مشهد بود. پس از وقوع مشروطیت در ایران، تحریم ضمنی استفاده از کالاهای روسی در بین مردم، فروش کالاهای روسی را با اقبال مواجه نکرد (مارتین، ۱۳۶۸: ۲۶۹، ۲۸۴). زمزمه «بایکوت استعمال اجناس روسیه» از رجب ۱۳۲۷/ جولای ۱۹۰۹ شنیده می‌شد. اما افکار عمومی در مشهد با تردید به این مسئله نگاه می‌کردند (خراسان، ۱۳۲۷ق: س ۱، ش ۲۲، ص ۴). علمای خراسان «در حرمت استعمال امتعه روس» احکام جهادی دادند و «کلیه

شد (آرشیو اسناد وزارت خارجه: ۱۸۷/ ۱۰-۰۵-۱۳۲۵ق). بنابراین، آنها توانستند به خرید زمین برای تجارت‌خانه، انبار تجارتي و خانه بپردازند. (همان: ۴/ ۲۳-۲۳-۱۳۳۱ق)

۲-۳. مسئله نامنی در مشهد

نامنی موجود در مشهد دوره قاجار از موانع عمده تجارت با روسیه بود. گروهی از اشرار و اوباش مشهد در سال ۱۳۱۶ق/ ۱۸۹۸م درب خانه سرکنسول و تاجر باشی روسیه را آتش زدند. یک سال بعد (۲۵ جمادی‌الثانی ۱۳۱۷/ یکم نوامبر ۱۸۹۹) اوباش و اشرار، درب خانه کنسول، منشی‌باشی و تاجر باشی روس را در مشهد سوزاندند. چون از طرف حکومت برای دستگیری مرتکبین اهتمام نشد، مجدداً اقدام به این گونه حرکات نمودند (مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی، ۱۳۸۰: ۳۰۳-۳۰۵). همچنین، مفقودالایر شدن تاجر باشی روسیه در سال ۱۳۱۷ق/ ۱۸۹۹م (کتاب آبی، ۱۳۶۳: ۴/ ۹۳۸) نشان از فضای نامنی مشهد برای تجارت خارجی داشت. فضای نامنی مشهد در جریان درگیری تجار ارمنی تبعه روسیه با مردم مشهد در ۱۵ محرم ۱۳۲۳/ ۲۲ مارس ۱۹۰۵ نمود دیگری یافت (حبل‌المتین کلکته، ۱۳۲۳ق: س ۱۲، ش ۲۵، ص ۴). عامل اصلی شورش علیه تجار ارمنی تبعه روسیه در مشهد، بی‌حرمتی به زنی مسلمان بود (Iran Political Diaries, 1997: 2/ 519). با وجود اینکه بیگلربیگی مشهد، فرد متخلف را دستگیر کرد، صبح روز بعد عده‌ای از مسلمانان قفقاز شروع به تحریک کردند. به طوری که عده‌ای به کاروانسرای حاجی محمدابراهیم گلکار که محل تجارت ارمنه در زمینه پشم و پوست بود، ریختند و قسمت عمده‌ای

مال‌التجاره روس از قند و چایی و سایر اقمشه را بر خود حرام» دانستند. علمای نجف بدین واسطه، علمای خراسان را جلو دارِ مقابله با استفاده از امتعه روس دیدند که در این «مجاهده اقتصادی گوی مسابقت را از کلیه علمای ایران ربودند» (حبل‌المتین کلکته، ۱۳۲۸ق: س ۱۸، ش ۳۱، ص ۷). روزنامه حبل‌المتین کلکته جزئیات بیشتری از واکنش عملی علما و تجار مشهد نسبت به تحریم کالاهای روسی منتشر کرد (حبل‌المتین کلکته، ۱۳۲۸ق: س ۱۸، ش ۳۱، ص ۶-۷). مردم مشهد نیز در همراهی با تجار و علما در مقابله با تحریم کالاهای روسی، در مجالس روضه‌خوانی به جای قند و چای؛ حلیم، آبگوشت، قهوه و عسل مصرف می‌کردند. گزارش‌ها نشان می‌دهند، مردم مشهد حتی در خانه‌های خلوت از قند و شکر روسی استفاده نمی‌کردند (نوبهار، ۱۳۲۹ق: س ۱، ش ۲۲، ص ۲؛ وین، ۱۳۸۳: ۲۶۳). با اینکه مسئله تحریم امتعه روسی در مشهد در برخی مطبوعات به «مبارزه غیر مستقیم و بی‌نهایت ظفرمندان» در برابر تجاوزگری روسیه تعبیر شد (نوبهار، ۱۳۲۹ق: س ۱، ش ۲۶، ص ۳) دوره تحریم کالاهای روسی در مشهد زمان زیادی دوام نیاورد و سرانجام در ظرف دو هفته تحریم شکست خورد (وین، ۱۳۸۳: ۲۶۴). باید در نظر داشت، تحریم هنگامی اهمیت پیدا می‌کرد و اثر گذار می‌شد که در سرتاسر ایران عملی می‌شد. اگر دولتمردان، روحانیون، تجار و سایر کاربه‌دستان حکومت قاجار برای مقابله با نفوذ نظامی، سیاسی و اقتصادی روسیه، تحریم راهکاری درست می‌دیدند، می‌بایست تمام کالاهای روسیه را در سرتاسر ایران تحریم می‌کردند. اما اسناد نشان می‌دهند؛ نظر رسمی حکومت، همراهی با تحریم

امتعه روسیه نبود. وزیر خارجه وقت ایران، در تلگراف رمز به ایالت خراسان، انجمن ایالتی و کارگزاری خارجه دستور داد: «اهالی را از این خیال منصرف دارید» و «رفع هیجان اهالی را بنمایید» (آرشیو اسناد وزارت خارجه: ۱/ ۴۲-۲-۲۳-۱۳۲۹ق)

۴. صادرات مشهد به روسیه

صادرات ایران به روسیه شامل انواع میوه‌جات، مواد غذایی، الیاف، پنبه، خشکبار، بادام، گردو، فرش، برنج، تریاک، پیله ابریشم، ماهی و محصولات آن، پوست و چرم، گوسفند و گاو زنده، کتیرا و صمغ، حبوبات، پنبه‌خام، ماهی، زیتون، چوب شمشاد، مرکبات، توتون، شراب، تنباکو، جلد گاو و گاو میش، جلد حیوانات وحشی، جلد بره، گوسفند و بز بود (کُراسه‌المعی، ۱۳۱۲ق، شماره ثبت ۱۸۲۲۱: ج ۳، برگ ۱۵۰۸؛ انتر، ۱۳۶۹: ۱۱۰-۱۱۲). بخش عمده‌ای از این صادرات که شامل فرش‌های ترکمنی، فیروزه، قالی، تیماج، پوست گوسفند، خشکبار، نیل، کاسه بخارایی، اجناس ابریشم، تنباکو، توتون، اسباب سراجی، چرم، زه، پوتین، اجناس عطاری، گرچک، پشم جوالی، پوست روباه، تریاک، نعل و میخ، کفش دوخته و زنجبیل پرورده بود (آرشیو اسناد وزارت خارجه: ۱۲/ ۳-۱۰-۲۶-۱۳۱۳ق؛ کُرژن: ۱۳۶۲: ۱/ ۲۹۰) از مشهد به عشق‌آباد روسیه حمل می‌شد (تصویر شماره ۱). گزارش انگلیسی‌ها در سال ۱۳۲۷ق/ ۱۹۱۰م نشان می‌دهند کالاهای عمده‌ای که از مشهد به روسیه صادر می‌شدند شامل میوه‌جات تازه و خشک، پنبه خام، پشم خام، مواد گیاهی، پوست دباغی نشده، پوستین و فرش بود. (Gazetter of Persia, 1910: 1/ 537)

مشهد به عنوان یکی از مراکز تولید پنبه در خراسان، تقریباً بیشتر پنبه‌های تولید شده را به روسیه

سال ۱۳۰۶ق / ۱۸۹۱م سماور یکی از لوازم عمده زندگی در بین مردم ایران به ویژه در مشهد مورد استفاده قرار می گرفت. که در اطراف سماورهای روسی، سرویس های چای خوری انگلیسی و آلمانی چیده می شد (خانیکوف، ۱۳۷۵: ۱۱۰، ۱۰۸). بخش عمده ای از کالاهای روسی مانند؛ تخم نوغان^۲ (لافون و رابینو، ۱۳۷۲: ۷۰)، قماش، صندوق آهن، قند آرسی، شکر، جوهر رنگ، نفت، سماور، چرم کار، چرم خیوه، اجناس خرازی، اجناس شکستی، آهن تخته، کبریت، شیشه تخته، کاغذ سفید، صابون، سیم مفتول، نخ، زاج سفید، قلع، مشروبات، صندلی، چای، صندوق آهن بزرگ، صندوق آهن کوچک، فولاد، زاج سیاه، آفتابه برنجی، لگن برنجی و جوهر قرمز از عشق آباد روسیه به مشهد صادر می شد (آرشیو اسناد وزارت خارجه: ۱۱-۱۰-۲۶-۱۳۱۳ق) (تصویر شماره ۲). تجار روسیه همچنین کالاهای مانند مواد خوراکی، لیاف، پارچه پنبه ای، چای، نفت، لوازم خرازی، کبریت، لوازم آشپزخانه، بلورآلات روسی، محصولات پلاستیکی، قند، شکر، قفل و دستگیره، کاکائو، شکلات، لیموناد، ودکا، ماکارونی، پارچه های نخی، شمع، چراغ، آینه، کالسکه، یراق و سینی را تا نواحی مرکزی ایران حمل می کردند (گروته، ۱۳۶۹: ۱۸۵؛ گِرژن، ۱۳۶۲: ۲/ ۶۶۷؛ انتنر، ۱۳۶۹: ۱۱۰-۱۱۲). با این حال در ۱۳۲۷ق/ ۱۹۱۰م صادرات عمده از روسیه به بازار مشهد مقادیر معتابھی قند، نفت، آهن، پارچه های نخی، ابریشم بودند. (Gazetter of Persia, 1910: 1/ 518)

برخی از صنایع روسیه که از حمایت دولت

صادر می کرد (اوضاع اقتصادی ایران در آغاز قرن بیستم، ۱۳۷۶: ۳۰). مشهد همچنین، بازار مهم پشم در خراسان بود که بخش عمده ای از پوست و پشم تولید شده در خراسان را به بازارهای روسیه صادر می نمود (گُراسه المعی، ۱۳۱۲ق: شماره ثبت ۱۸۲۲۱، ج ۳، برگ ۱۵۹۲). گزارش های موجود نشان می دهند: «سالانه حدود ۴۵۰ تُن پشم در مشهد تولید می شد که تقریباً دوسوم آن به روسیه صادر می شد» (وین، ۱۳۹۷: ۱۰۲). علاوه بر محصول پشم تولید شده در خراسان و مشهد، گاهی اوقات محصول پشم افغانستان از مسیر مشهد به طور ترانزیت و توسط تجار مشهد به روسیه و اروپا حمل می گردید. در این بین، علاوه بر درآمدزایی برای گمرکات خراسان، تجار مشهد نیز در تجارت بین المللی پشم، نقش مهمی ایفا می کردند. این مسئله باعث شد در گزارش هیئت اقتصادی انگلیس از سال ۱۳۲۳ق / ۱۹۰۵م، مشهد به عنوان بزرگترین بازار پشم ایران به شمار رود (اوضاع اقتصادی ایران در آغاز قرن بیستم، ۱۳۷۶: ۲۳۵-۲۳۴). پشم مشهد همچنان در سال ۱۳۰۵ش / ۱۹۲۶م یکی از اقلام عمده صادرات به روسیه بود (ناصر، ۱۳۹۵: ۶۱). روی هم رفته، بیشتر صادرات مشهد به روسیه شامل صادرات مواد خام بود.

۵. صادرات روسیه به مشهد

صادرات روسیه به ایران شامل سماور^۱، تخته، مس، آهن، کرباس، کتان، چیت، مشروبات الکلی، صابون معطر، کاغذ، نفت و شمع گچی بود. در

۱. سماور که یکی از اقلام صادراتی روسیه به ایران بود در اندک زمانی در ایران بومی شد بطوری که یک سماور آبجوش را در هر دهی می توان تهیه کرد. (دیکسون، ۱۳۹۲: ۱۳۳)

۲. در سال ۱۳۲۵ق / ۱۹۰۸م حدود ۳۱/۰۰۰ جعبه تخم نوغان از روسیه وارد مشهد شد. (لافون و رابینو، ۱۳۷۲: ۷۰)

۱۳۴۰ق: س ۵، ش ۱۰، ص ۳). با این حال، واردات عمده مشهد در سال ۱۳۰۵ش / ۱۹۲۶م چای، شکر، ابریشم، لباس، پارچه و بلورجات بود (ناصر، ۱۳۹۵: ۶۱). نفوذ تجاری روسیه در مناطق شمالی ایران به‌ویژه شهر مشهد (حبل‌المتین کلکته، ۱۳۲۴ق: س ۱۴، ش ۳، ص ۲۰) نشان از برتری تجاری روسیه نسبت به سایر رقبای تجاری از جمله انگلیس بود. برتری تجاری روس‌ها در مشهد از زمان تأسیس سرکنسولگری روسیه (۱۳۰۶ق / ۱۸۸۸م) تا سال ۱۳۳۷ق / ۱۹۱۸م آشکار بود. چون در این سال هنوز کالاهای روسی در بازار مشهد به فروش می‌رسید و بسیاری از حجره‌ها و مغازه‌ها، تابلوهایی به زبان روسی داشت (الیس، ۱۳۷۲: ۱۱۸). این تأثیرگذاری تا یک دهه بعد که کالاهای خارجی در مشهد اغلب اسامی روسی داشتند، ادامه داشت (ناصر، ۱۳۹۵: ۳۲)

۶. تجارتخانه‌های روسی فعال در مشهد

روسیه پس از نفوذ سیاسی و ارضی خود تلاش کرد در مناطق نفوذش به‌ویژه مشهد با تأسیس تجارتخانه تولیدات خود را روانه این شهر نموده و مواد خام مورد نیاز را تهیه کند (عطاردی، ۱۳۸۱: ۲ / ۳۴۵). تجارتخانه‌های روسی در مشهد در حوزه‌های مختلف فعالیت داشتند. برخی از تجارتخانه‌ها کالاهای تولیدی کارخانجات روسیه را به مشهد صادر می‌کردند و برخی نیز کالاهای مورد نیاز صنایع روسیه مانند روده، پوست، پشم، پنبه، گندم و جو را از مشهد به روسیه حمل می‌نمودند. انتر تعداد تجارتخانه‌های روسی را تا سال ۱۸۹۲م / ۱۳۰۹ق چهار مورد ذکر کرده است (انتر، ۱۳۶۹: ۵۵) که در نتیجه برنامه‌های تجاری روسیه تعداد

برخوردار بودند مازاد تولیدات خود را به بازار ایران ارسال می‌کردند تا از این طریق سطح قیمت‌ها در روسیه حفظ شود. قند و شکر از محصولات مورد حمایت دولت روسیه بود (عیسوی، ۱۳۸۸: ۱۱۱) که با حمایت از تجار روسی در بازارهای خراسان و مشهد، قند و شکر ارزان‌تر از قند و شکر فرانسه و هندوستان عرضه می‌شد (گُرژن، ۱۳۶۲: ۱ / ۲۹۰). قند روسی که نیمی از واردات ایران از روسیه را تا سال ۱۳۲۵ق / ۱۹۰۵م تشکیل می‌داد (اوضاع اقتصادی ایران در آغاز قرن بیستم: ۱۳۷۸: ۲۳) در سال‌های بعد از انقلاب ۱۹۱۷م / ۱۳۳۵ق دومین رقم صادرات روسیه به ایران بود (قادری، ۱۳۵۹: ۳۶). چای از دیگر محصولات مهم وارداتی از روسیه به مشهد بود. حاج ابراهیم اسکوئی از تجار مشهد به واردات چای از روسیه به مشهد اشتغال داشت (آرشیو اسناد وزارت خارجه: ۳۸ / ۱-۹-۱۳۲۰ق). لوله لامپا (آرشیو اسناد وزارت خارجه: ۵۱ / ۱۳-۱۵-۱۳۳۹ق) ظروف و چینی‌آلات (گُرژن، ۱۳۶۲: ۲۹۰) از دیگر کالاهای روسی بود که به بازار مشهد وارد می‌شد. برای نمونه در اوایل سال ۱۳۴۰ق / ۱۹۲۱م یک نفر از تجار روسی سه گاری چهار اسبه متشکل از اجناس؛ نعلبکی، استکان، پارچه‌های ابریشمی، طلا، نقره از مسیر باجگیران به مشهد حمل نمود (بهار، ۱۳۴۰ق: س ۵، ش ۹، ص ۶). علاوه بر این، هیئت تجاری روسیه در ۲۰ محرم ۱۳۴۰ / ۱۹۲۱م کالاهای مانند ابریشم خام، پارچه‌های ابریشمی، چیت، طلا، نقره مسکوک، قند، شکر، نفت، پارچه و آهن برای فروش به بازار مشهد وارد کردند. هیئت تجاری مزبور در نظر داشت کالاهای مانند پنبه، پشم، حبوبات را از مشهد به روسیه حمل کند (بهار،

تجارتخانه‌هایش در خراسان و مشهد افزایش یافت. در دوره طرح نپ^۱ (Nep) در روسیه شرکت‌های سهامی مختلط دولتی - خصوصی و شرکت‌های تعاونی به وجود آمد (کالیستوف و همکاران، ۱۳۶۱: ۲/ ۶۰۹-۶۰۶) که برخی از آن شرکت‌ها برای توسعه بازرگانی در ایران به‌ویژه در مشهد فعالیت می‌کردند.

۱.۶. کمپانی آیرال^۲

کمپانی آیرال یکی از تجارتخانه‌های روسی بود که فعالیت خود را از سال ۱۳۰۷ق/ ۱۸۸۹م در مشهد آغاز نمود. باتوجه به اینکه تجار روسیه مشکل اقامت در مشهد داشتند، یکی از راهکارهای آنان انتخاب عامل و نماینده تجاری از بین تجار محلی بود (اسناد مکمل وزارت خارجه: ۳۴۵-۷۲). کمپانی آیرال پس از یک سال یعنی در ۱۳۰۸ق/ ۱۸۹۰م در تیمچه اعتمادالدوله واقع در کاروانسرای شاهوردی‌خان در مشهد دایر شد. حاج محمدتقی تاجر اصفهانی برای مدتی ریاست کمپانی آیرال را در مشهد عهده‌دار بود. وی به عنوان نماینده کمپانی آیرال به خرید و فروش مال‌التجاره کمپانی مزبور می‌پرداخت (اسناد حضور قومیت‌ها در مشهد، ۱۳۸۸: ۱۴-۱۵). اما چون حاج محمدتقی اصفهانی در بین تجار سابقه خوبی نداشت مشکلاتی برای کمپانی آیرال، کارگزاری و گمرک مشهد بوجود آورد. به همین جهت کارگزار خارجی خراسان از اوایل سال ۱۳۰۹ق/ ۱۸۹۱م. تجارتخانه‌های روسی را مقید کرد تا نماینده‌ای از اتباع روسیه انتخاب

کنند. این امر با مخالفت برخی از تجار ایرانی که منافع خود را از دست می‌دادند مواجه شد. حاجی محمدتقی اصفهانی چون از ریاست کمپانی آیرال در مشهد برکنار شد، هر روز برای عامل جدید مشکلاتی فراهم می‌کرد. از جمله وقتی کمپانی در کاروانسرای شاهوردی‌خان چند حجره داشت و خواست مال‌التجاره خود را به تیمچه اعتمادالتولیه که مخصوص آن کمپانی ساخته شده بود انتقال دهد، میرزا حسن کاروانسرادار را تحریک کرد که جلوی بارها را گرفته و مطالبه هر صد تومانی، شش هزار از بارهای فروش نرفته آن کمپانی نماید. این در حالی بود که در مشهد معمول بود تجار هر قدر بار در کاروانسرا فروختند، خریدار حق معینی به‌جای اجاره به کاروانسرادار پرداخت می‌کرد و بدین شکل نبود که کسی از مال فروش نرفته وجهی دریافت نماید. با این تحریک‌ها بین کاروانسرادار و کمپانی مشاجره لفظی ایجاد شد و سایر تجار کاروانسرا هم به تحریک حاجی محمدتقی و کاروانسرادار برای جلوگیری از فساد که برپا کرده بودند، به خانه حاج میرزا احمد مجتهد رفتند. ایشان هم شرحی به کارگزاری نوشت. پس از بررسی و رسیدگی معلوم شد که میرزا حسن کاروانسرادار به هیچ وجه حق جلوگیری از انتقال مال‌التجاره کمپانی را نداشت. (اسناد مکمل وزارت خارجه: ۳۴۵-۷۲)

۲.۶. تجارتخانه مکروویچ^۳

تجارتخانه روسی مکروویچ در مشهد در زمینه

۱. طرح نپ به ابتکار ولادمیر ایلیچ اولیانف مشهور به لنین در کنگره دهم حزب کمونیست روسیه در مارس ۱۹۲۱م. تصویب شد (کالیستوف و همکاران، ۱۳۶۱: ۲/ ۶۰۶).

2. Iral

3. Makrowich

۱۳۲۹ق/ ۱۹۱۱م سال زراعی خوبی برای روسیه نبود، سفارت روسیه در ۶ شوال ۱۳۲۹/ ۳۰ سپتامبر ۱۹۱۱ در یادداشتی از وزارت خارجه ایران درخواست کرد به دلیل به عمل نیامدن زراعت و گرانی گندم در منطقه آخال، اجازه دهند از خراسان توسط تجارتخانه فرانک مقیم مشهد چهل هزار پوط گندم و ده هزار پوط جو از راه باجگیران، ۴۰ هزار پوط گندم و ۱۰ هزار پوط جو از راه آرتق حمل گردد. اما وزارت داخله ایران در ۲۷ محرم ۱۳۲۹/ ۲۹ جولای ۱۹۱۱ به دلیل آنکه «کار جنس خراسان این اوقات در کمال عسرت و سختی» است، اجازه صادرات گندم و جو به تجارتخانه فرانک نداد. (آرشیو اسناد وزارت خارجه: ۱/ ۱۰-۱-۴۱-۱۳۲۹ق)

۶. ۴. کمپانی نوبل^۳

کمپانی نفت نوبل و شرکاء از شرکت‌های روسی بود که نفت به شهرهای ایران صادرات می‌کرد. این کمپانی شعبه‌ای در مشهد داشت. کمپانی مزبور در رجب ۱۳۲۲ق/ سپتامبر ۱۹۰۴م. قطعه زمینی جهت ساخت انبار نفت در مشهد خریداری نمود (آرشیو اسناد وزارت خارجه: ۱۲۲/ ۱- ۱۰-۱۳۲۲ق) سپس در آن زمین، انبارهایی برای ذخیره‌سازی نفت مورد نیاز احداث کرد (Gazetter of Persia, 1910: 1/ 539: 2/ 255 Iran Political 1997: Diaries). کمپانی برادران نوبل که نفت را با کشتی از روسیه وارد می‌کرد در سال ۱۳۲۶ق/ ۱۹۰۸م مخازن بزرگ نفتی در انزلی، رشت، همدان و اصفهان ساخت. اهمیت برطرف کردن نیاز مردم برای نفت به حدی بود که دولت ایران در ۲ شوال ۱۳۲۹/ ۲۶ سپتامبر ۱۹۱۱ به کمپانی نوبل اجازه داد تا لوله نفتی از بیجار تا رشت بکشند (معتضد، ۱۳۶۶:

تجارت پوست فعالیت می‌کرد. موسیو گیورک^۱ عامل تجارتخانه مکروییچ در مشهد بود. تجارتخانه مکروییچ با کربلایی حسن پوست‌فروش مشهدی طرف معامله بود. تجارتخانه مکروییچ مبلغ دوست و پنجاه و هشت تومان و شش هزار و یک شاهی از مشهدی حسن طلبکار شد. کربلایی حسن در اوایل صفر ۱۳۱۸/ ۱۹۰۰م برای تجارت عازم فارس شد (آرشیو اسناد وزارت خارجه: ۱۰/ ۱۷- ۱۹-۱۳۱۸ق). گیورک، عامل تجارتخانه مکروییچ در ۴ صفر ۱۳۱۸/ ۱۹۰۰م به کارگزاری مشهد شکایت کرد. کارگزار مشهد در تلگرافی به کارگزار فارس نوشت، مبلغ طلب تجارتخانه مکروییچ را از کربلایی حسن دریافت و ارسال کنید (همان: ۲۱۹/ ۲-۱۰-۱۳۱۸ق). کربلایی حسن پوست فروش در فارس ادعا نمود هیچ سندی به تجارتخانه مکروییچ نداده است. باین حال، کارگزار فارس از کربلایی حسن ضمانت گرفت که اگر تجارتخانه مکروییچ اصل سند را حاضر کند، وی باید از عهده پرداخت بدهی برآید (همان: ۲۲۱/ ۲-۱۰-۱۳۱۸ق). وزارت خارجه همچنین به کارگزار فارس دستور داد، طلب تجارتخانه مکروییچ را براساس موازین قانونی از کربلایی حسن پوست فروش دریافت و به نماینده آن تجارتخانه تحویل دهند. (همان: ۱۰/ ۱۷-۱۹-۱۳۱۸ق)

۶. ۳. تجارتخانه فرانک^۲

تجارتخانه فرانک، از دیگر تجارتخانه‌های روسی بود که در مشهد فعالیت می‌کرد. تجارتخانه فرانک به تجارت گندم اشتغال داشت. باتوجه به اینکه سال

1. George

2. Franc

3. Nobel

۱۳۲۵ / ۱۹۰۷م به پایان رسید، شراکت آنها در صفحات ترکستان و ایران پابرجا بود. (خورشید، ۱۳۲۵ق: س ۱، ش ۶۵، ص ۱)

۶.۶. تجارتخانه سنترالی نفت^۲

موسیو ترنتیوف^۳ روسی در ربیع‌الاول ۱۳۴۱ / ۱۹۲۲م برای افتتاح شعبه سنترالی نفت وارد مشهد شد. قرار بود واردات نفت چراغ از روسیه و فروش آن انحصاراً در اختیار شعبه سنترالی نفت باشد (فروپاشی قاجار و برآمدن پهلوی، ۱۳۸۷: ۴۳۰). در اوایل ربیع‌الاول ۱۳۴۱ / نوامبر ۱۹۲۲ سه نفر تبعه روسیه برای پیوستن به کارکنان سنترالی نفت وارد مشهد شدند (همان: ۴۳۶). در پی این اقدامات، در ۲۳ ربیع‌الاول ۱۳۴۱ / ۱۳ نوامبر ۱۹۲۱ اداره نفت جدیدی موسوم به اداره نفت‌اکسپورت از طرف روس‌ها در مشهد تأسیس شد. (فکر آزاد، ۱۳۴۱ق: س ۱، ش ۳۵، ص ۱)

۶.۷. اداره نفت اکسپورت^۴

اداره نفت اکسپورت در کوچه ارگ مقابل کنسولگری دولت ترکیه در مشهد قرار داشت (فکر آزاد، ۱۳۴۱ق: س ۱، ش ۱۸، ص ۳). این اداره در ربیع‌الاول ۱۳۴۱ / نوامبر ۱۹۲۱ اعلانی منتشر نمود که حوزه جغرافیایی بازار آن را فراتر از مشهد نشان می‌داد. طبق این اعلان؛ «برای جلب رضایت مشتریان بنزین نمره اول اعلا را به قیمت مناسبی به فروش می‌رسد. صاحبان دواخانه‌ها و خریداران هر قدر طالبند از مقدار جزئی تا کلی به اداره نفت اکسپورت واقع در کوچه ارگ مقابل قونسولگری دولت ترک

۴۱۶). کربلائی غلامحسین توتونچی گماشته کمپانی نوبل در مشهد در سال ۱۳۳۵ق / ۱۹۱۶م بود (آرشیو اسناد آستان قدس: ۱ / ۱۱۳۱۴). موسیو واکرووشیف^۱ مدیر شرکت نوبل در مشهد در سال ۱۳۰۰ / ۱۹۲۲م به همراه خانواده‌اش در مشهد سکونت داشت. خانواده واکرووشیف در اسفند ۱۳۰۰ / ۱۹۲۲م مشهد را به قصد دزداب ترک کرد تا از راه بمبئی به فرانسه بروند (فروپاشی قاجار و برآمدن پهلوی، ۱۳۸۷: ۳۴۱). براساس گزارش روزنامه بهار، قیمت نفت نوبل در بازار مشهد در دوره‌ای چهار ساله ۱۳۳۶-۱۳۴۰ق / ۱۹۲۱-۱۹۱۷ق نوسانات زیادی داشت (جدول شماره یک).

۶.۵. اداره نفت شمسی اسدالله‌اف

اداره نفت شمسی اسدالله‌اف از دیگر شرکت‌های تجاری روسیه در مشهد بود که به تجارت نفت می‌پرداخت. اداره نفت شمسی اسدالله‌اف و عبادبیگ طاهراف در مشهد تا ذیحجه ۱۳۲۴ / ۱۹۰۶م به وسیله حاجی جبارآقا تاجر گنجه‌ای اداره می‌شد. از این زمان به بعد عبادبیگ طاهراف، رئیس کل اداره شمسی اسدالله‌اف و طاهراف در ایران به مشهد مراجعت کرد و خودش اداره فروش نفت شرکت مزبور را به دست گرفت (خورشید، ۱۳۲۵ق: س ۱، ش ۴۱، ص ۱). شمسی اسدالله‌اف و عبادبیگ طاهراف از تجار روسی مقیم عشق‌آباد بودند که نفت به ایران وارد می‌کردند. اسدالله‌اف در امور تجارتنی خود به عبادبیگ طاهراف وکالت داده بود. باوجود اینکه وکالت عبادبیگ طاهراف در شعبه مشهد در ۲۰ رمضان

2. Central Oil

3. Trentiev

4. Oil Export

1. Wakrooshev

شرکت منسوجات ایران و روس از شرکت‌های تجاری روسیه بود که از یکم جمادی‌الآخر ۱۳۴۳/۱۹۲۵م با سرمایه‌ای در حدود یک میلیون منات در ایران فعالیت خود را آغاز کرد. شرکت منسوجات ایران و روس در شهرهای مهم ایران؛ از جمله مشهد، تهران، تبریز و رشت شعبه تجاری دایر نمود. (فکر آزاد، ۱۳۴۳ق: س ۳، ش ۱۶، ص ۱۲۳)

۶.۱۰. تجارتخانه خلوپ‌کم^۹

روس‌ها به‌واسطه تأسیس تجارتخانه‌های متعدد از طریق واردات و صادرات به تدریج در تجارت ایران نفوذ پیدا کردند. روس‌ها پس از استقرار صنایع و احتیاج به مواد خام ایران به‌واسطه اهمیت خراسان در تولید پنبه، توجه خاصی به این منطقه نشان دادند. تجارتخانه روسی خلوپ‌کم از دی‌ماه ۱۳۰۳/ دسامبر ۱۹۲۴ فعالیت خود را در مشهد آغاز کرد. تجارتخانه خلوپ‌کم هر ساله مقادیر زیادی پشم و پنبه برای حمل به روسیه از منطقه خراسان خریداری می‌کرد. با وجود اینکه دفتر مرکزی تجارتخانه خلوپ‌کم در مشهد مستقر بود، روس‌ها شعبه‌ای از این تجارتخانه را به همراه کارخانه پنبه پاک‌کنی در شهرهای نیشابور، سبزوار، جوین و تربت حیدریه تأسیس کردند و برای خرید پنبه مورد نیاز این کارخانه‌ها عده‌ای از مامورین خود را برای خرید پنبه به اطراف مشهد اعزام نمود (آرشیو سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران: ۳-۲ / ۲۶۳۳۳-۲۴۰).

روس‌ها در سال ۱۳۰۴ش / ۱۹۲۵م در حدود ۱۲ کارخانه پنبه پاک‌کنی در منطقه خراسان داشتند. آنها رفته‌رفته تمام ماشین‌های پنبه پاک‌کنی منطقه خراسان را اجاره نمودند. با توجه به اینکه پنبه قبل

رجوع کنند». اداره نفت اکسپورت برای اتومبیل‌داران خدمات بیشتری ارائه داد و پیشنهاد نمود اگر صاحبان اتومبیل مایل باشند می‌توانند به اداره نفت اکسپورت مشهد وجه پردازند و با دریافت قبض، بنزین را در تربت حیدریه یا در بیرجند تحویل بگیرند. (فکر آزاد، ۱۳۴۱ق: س ۱، ش ۷۵، ص ۴)

۶.۸. اداره تجارت ترکستان

شمس‌علی کریم‌اف، تاجرباشی ایران در عشق‌آباد (فروپاشی قاجار و برآمدن پهلوی، ۱۳۸۷: ۱۵۴) و رئیس اداره تجارت ترکستان مستقر در عشق‌آباد بود. او در نامه ۱۷ اوت ۱۹۲۱ / ذیحجه ۱۳۳۹ از وزارت خارجه ایران درخواست نمود: برای پیشرفت امور تجارت بین ایران و روسیه، شعبه‌ای از اداره تجارت ترکستان در مشهد افتتاح کند. هیئت نمایندگی اداره تجارت ترکستان متشکل از ف. م. پروتوپوپوف^۱ (رئیس هیئت)، (جنیش کلنل محمدتقی خان پسیان، ۱۳۶۶: ۹۵)، و. ی. کالتسکی^۲، و. پاولتنکو^۳، پ. ا. کوگان^۴، اف. ب. بوشاد^۵، ا. ف. کاپلان^۶، پ. پ. تروکوفسکی^۷، م. پ. مالت^۸ بود. باتوجه به اینکه افتتاح اداره تجارت ترکستان در مشهد منافع فراوانی برای تجارت روسیه و ایران داشت، شمس‌علی کریم‌اف، رئیس اداره تجارت ترکستان از دولت ایران درخواست کرد با هیئت اعزامی به مشهد مساعدت لازم داشته باشند. (آرشیو اسناد وزارت خارجه: ۱۲ / ۱۴-۳۳-۱۳۳۹ق)

۶.۹. شرکت منسوجات ایران و روس

1. P.M. Protopopov
2. V. Kaltsky
3. W. Paulenko
4. P.A. Kogan
5. F.B. Bushad
6. F. Kaplan
7. P.P. Trokovsky
8. M.P. Malt

9. Khloopkem

۱۳.۶. شرکت سهامی روس و ایران

شرکت سهامی روس و ایران (روس پرس‌ساخار) از شرکت‌های تجاری روسیه در مشهد بود که در کوچه ارگ شعبه‌ای دایر کرده بود. این شرکت در حوزه واردات قند و شکر به مشهد فعالیت می‌کرد. برای همین منظور شرکت مزبور در ۴ آبان ۱۳۰۴/۲۶ اکتبر ۱۹۲۵ اعلام کرد در انبارهایش، شکر و قند برای فروش دارد. این شرکت در توصیف محصولاتش نوشت: «قند کله مارسلی، خورده و کلوخی محصولات کارخانجات اتحاد جماهیر سوسیالیستی شوروی است». این شرکت همچنین معاملات خود را در مشهد به صورت نقدی و اقساط با تحویل فوری به مشتریان انجام می‌داد. (آزادی، ۱۳۰۴ش: س ۱، ش ۴، ص ۴)

۱۴.۶. تجارتخانه ونشتورک^۳

تجارتخانه ونشتورک (اداره تجارت خارجی شوروی) در اواخر تیرماه ۱۳۰۱/۱۹۲۲م به منظور سهولت امر تجارت میان ایران و روسیه شعباتی در تهران، مشهد، بارفروش، اصفهان، مشهدسر، انزلی، رشت، قزوین، همدان و اصفهان دایر کرد (فروپاشی قاجاریه و برآمدن پهلوی، ۱۳۸۷: ۴۰۲). در آذرماه ۱۳۰۱/۱۹۲۲م هیئت نمایندگی تجارتخانه ونشتورک وارد مشهد شد. هیئت مذکور کالاهای شامل منسوجات (به ارزش حدود پنجاه هزار تومان)، ابریشم، لاستیک گالوش، پوست قره‌گل، چینی‌آلات، نفت سفید و بنزین (با ارزش حدود صد هزار تومان) وارد کرد. آنها بیشتر این اقلام را به تجار محلی در مشهد فروختند (فروپاشی قاجار و برآمدن پهلوی، ۱۳۸۷: ۳۰۲).

از حمل به خارج از کشور می‌بایست پاک و عدل‌بندی گردد، زارغان پنبه‌کار چون دستگاه‌های پنبه پاک‌کنی نداشتند، ناگزیر بودند به هر نحی که تجارتخانه خلوپ‌گم تعیین کند، پنبه را به آن تجارتخانه بفروشند (آرشیو اسناد وزارت خارجه: ۶۲-۶۰/۴۷-۳۸-۱۳۰۴ش). در این بین، هزینه‌های بالای حمل و نقل مانع بزرگی برای صنعت پنبه‌کاری خراسان محسوب می‌شد.

۱۱.۶. تجارتخانه استوکین^۱

تجارتخانه استوکین از تجارتخانه‌های روسی بود که در خراسان دو شعبه تأسیس کرده بود. شعبه اصلی آن در مشهد بود و شعبه دیگر در سبزوار فعالیت می‌کرد (عیسوی، ۱۳۸۸: ۵۶۵). فعالیت اقتصادی تجارتخانه استوکین در زمینه خرید پشم بود (طوس، ۱۳۲۷ق: س ۱، ش ۷، ص ۴؛ لیتن، ۱۳۶۷: ۱۲۱). خواجه ابراهیم ارمنی مدت ۸ سال به عنوان عامل تجارتخانه استوکین در بیشتر ولایت‌های خراسان به خرید پشم گوسفند می‌پرداخت. (بشارت، ۱۳۲۵ق: س ۱، ش ۱۳، ص ۴)

۱۲.۶. اداره آرام کورکوف^۲

آرام کورکوف تاجر مسیحی و از اتباع روسیه بود که در محله نوغان مشهد سکونت داشت. وی در سرای امام‌جمعه اداره کورکوف را برای انجام فعالیت اقتصادی‌اش تأسیس کرد (طوس، ۱۳۲۷ق: س ۱، ش ۷، ص ۴). منابع تاریخی تاکنون آگاهی بیشتری درباره فعالیت اقتصادی و تجاری اداره آرام کورکوف ارائه نداده‌اند.

1. Stuacken

2. Aram Kurkov

3. Vneshtorg

نام حسنقلی فرزند حاجی یوسف اردبیلی را از مشهد به یزد فرستاد و شخص دیگری به نام غلام عابدین اف قراباغی را به عنوان مأمور و گزارشگر به بیرجند اعزام کرد (فروپاشی قاجاریه و برآمدن پهلوی، ۱۳۸۷: ۴۰۴). گزارش عین‌السلطنه در ربیع‌الثانی ۱۳۴۱/ دسامبر ۱۹۲۲ نشان می‌دهد روس‌ها تجارت ایران را منحصر به دو تجارتخانه ونشتورک و سنترسایوز نموده‌اند. «آنها به هر قیمت مایلند می‌خرند، به هر قیمت بخواهند مال عوض می‌دهند، اجازه ترانزیت به تجار ایرانی نمی‌دهند. تجار ایرانی را فریب می‌دهند، زورگویی می‌کنند، به دولت هم که شکایت می‌کنند فایده‌ای ندارد» (عین‌السلطنه، ۱۳۷۹: ۸/ ۶۵۳۲). دولت روسیه همچنین در رجب ۱۳۴۰/ مارس ۱۹۲۲ برای کمک به تجارتخانه ونشتورک مقدار زیادی پول به وسیله پاسیویوف^۶ مأمور مالیه مسکو به مشهد ارسال کرد تا تجارتخانه ونشتورک بتواند اجناس مورد نظر از جمله گندم خریداری کند (آرشو اسناد وزارت خارجه: ۲۲/ ۱۹۷-۱-۱۳۰۰ش). تجارتخانه ونشتورک تا اواخر سال ۱۳۰۴ش/ ۱۹۲۵م به فعالیت خود در مشهد ادامه داد و در ۳۰ بهمن ۱۳۰۴/ ۱۹ فوریه ۱۹۲۶ اعلام شد اداره ونشتورک روسیه در صدد است شعبه خود را از خراسان برچیند (آزادی: ۱۳۰۴ش: س ۱، ش ۱۸، ص ۴). به نظر می‌رسد تجارتخانه ونشتورک چند سال پس از آن همچنان به فعالیت خود در مشهد ادامه داد و زمینه را برای حضور تجار ایرانی در شوروی فراهم نمود.

۶. ۱۵. تجارتخانه سنترسایوز^۷

تجارتخانه سنترسایوز (اداره متحد مرکزی

تجارتخانه ونشتورک در دیگر شهرهای خراسان از جمله قوچان شعبه تجارتی داشت و موسیو پراتاپابوف^۱ رئیس تجارتخانه ونشتورک مشهد برای سرکشی به امور این تجارتخانه به قوچان عزیمت کرد (خراسان، ۱۳۴۰ق: س ۲، ش ۱۲، ص ۱). موسیو پراتاپابوف، رئیس تجارتخانه ونشتورک شعبه مشهد در ۲۵ صفر ۱۳۴۱/ ۱۷ اکتبر ۱۹۲۲ به روسیه رفت و پاول اسکوا ردسوف^۲، مدیر شعبه ونشتورک قوچان بجای وی منصوب گردید و به مشهد وارد شد (فکرآزاد، ۱۳۴۱ق: س ۱، ش ۳۰، ص ۳). در اسفند ۱۳۰۱/ ۱۹۲۲م دو شعبه از تجارتخانه ونشتورک در مشهد تأسیس شد. یک شعبه زیر نظر مسکو فعالیت می‌کرد و دیگری زیر نظر تاشکند بود (فروپاشی قاجار و برآمدن پهلوی، ۱۳۸۷: ۳۳۲). شعبه مشهد تا سال ۱۳۴۰ق/ ۱۹۲۱م به فعالیت خود ادامه داد (خراسان، ۱۳۴۰: س ۲، ش ۹، ص ۱). اما به دستور مقامات روسی شعبه ونشتورک ترکستان تعطیل شد و دفتر آن را به ونشتورک مسکو تحویل دادند. پروتوپوپوف^۳، پاولیچنکو^۴ و بلائیف^۵ اعضای شعبه منحل در اواخر صفر ۱۳۴۱/ ۱۹۲۲م همراه با خانواده‌هایشان مشهد را به قصد روسیه ترک کردند. (فروپاشی قاجار و برآمدن پهلوی، ۱۳۸۷: ۴۲۸؛ فکر آزاد، ۱۳۴۱ق: س ۱، ش ۲۸، ص ۲)

تجارتخانه ونشتورک افرادی را به عنوان مأمور و گزارشگر استخدام کرد تا اطلاعات مورد نیاز را از سایر شهرها کسب کنند. برای نمونه، فردی به

1. Pratapabov

2. Paul Squad Redsov

3. Protopopov

4. Pavlychenko

5. Blaev

6. Pasiyev

7. Santero Sayuz

این سفر یک هفته‌ای، از مشهد بازدید کردند (فروپاشی قاجاریه و برآمدن پهلوی، ۱۳۸۷: ۳۷۵). همچنین ال. ا. الکساندروف^۴ عضو تجارتخانه سنترسایوز در اواخر مرداد ۱۳۰۱ش / ۱۹۲۲م. وارد مشهد شد. قرار بود وی ریاست سنترسایوز را در خراسان به عهده گیرد. در سال ۱۳۰۱ش / ۱۹۲۲م. بر اساس دستورالعمل‌های اقتصادی دولت روسیه، قرار بود به دلایل اقتصادی واحدهای مختلف بازرگانی این کشور از جمله سنترسایوز با هم ادغام شوند. اما دستور ادغام شرکت‌های بازرگانی روسیه پس از زمان کوتاهی لغو گردید و آن شرکت‌ها توانستند همچنان به‌طور جداگانه به فعالیت خود بپردازند. (همان: ۴۱۰-۴۱۲)

۷. نتیجه

در دوره قاجار به علت پیامدهای حاصل از انقلاب صنعتی، گسترش نظام سرمایه‌داری و نیز در اولویت قرار گرفتن تجارت جهانی، رقابتی چشمگیر در میان کشورهای استعماری برای سلطه اقتصادی بر کشورهای آسیایی به‌ویژه ایران شکل گرفت. دولت روسیه به عنوان یکی از قدرتهای اقتصادی و البته استعماری در سده ۱۹ میلادی با حمایت از اتباع روسیه با تأسیس تجارتخانه‌هایی همچون؛ کمپانی آیرال، تجارتخانه مکروبیچ، تجارتخانه فرانک، کمپانی نوبل، تجارتخانه خلوپ‌کم، تجارتخانه استوکین، تجارتخانه ونشورک، تجارتخانه سنترسایوز در اقتصاد و سیاست ایران نفوذ بیشتری پیدا کرد. دولت روسیه

شوروی) بخشی از مرکز کلی امور تجارت روسیه به شمار می‌رفت (آرشیو اسناد وزارت خارجه: ۱۴/۶۳-۳۳-۱۳۳۹ق). میخائیل پریز کائیلوف^۱ نماینده مختار تجارتخانه سنترسایوز و نماینده اتحادیه بین‌المللی در خراسان بود. اداره اصلی تجارتخانه سنترسایوز در مشهد بود و در قوچان، شیروان و فاروج نیز شعباتی داشت (فکرآزاد، ۱۳۴۰ق: س ۱، ش ۳، ص ۲). تجارتخانه سنترسایوز با مشارکت یک تاجر ایرانی به نام کاظم اصغرزاده در دی‌ماه ۱۳۰۰ / دسامبر ۱۹۲۱ به دنبال خرید گندم و قاچاق آن از مرز بودند. آنها امیدوار بودند با رشوه دادن به مأموران ایرانی در گمرکات سرحدی این کارها به سادگی انجام شود (فروپاشی قاجار و برآمدن پهلوی، ۱۳۸۷: ۲۹۵). علاوه بر این، یک تاجر ایرانی در خرداد ۱۳۰۱ / ۱۹۲۲م حدود ۱۸۰ چلیک روغن چراغ از تجارتخانه سنترسایوز در عشق‌آباد خریده و به مشهد آورد. در بعضی از چلیک‌ها به جای روغن چراغ، آب ریخته بودند. حلب‌ها را در مجلسی با حضور مترجم کنسول‌گری روسیه باز کردند و متوجه شدند ۲۰ چلیک پُر از آب است (همان: ۳۹۰). احتمال دارد تجارتخانه سنترسایوز در زمینه قاچاق و کم‌فروشی موارد دیگری هم داشته است.

در اواخر اردیبهشت ۱۳۰۱ / ۱۹۲۲م نمایندگان تجارتخانه سنترسایوز از عشق‌آباد وارد مشهد شدند. و پس از اقامت کوتاهی به عشق‌آباد بازگشتند. سرکیس پطروویچ کوزنتسوف^۲، ایتساک یوزنویچ^۳ و بریزگالیوف^۴ نمایندگان سنترسایوز در

1. Mikhail Pariz Kailov

2. Petrovich Kozentev

3. Itsak Yusenovich

4. Brizgaliov

5. Alexandrov

برای حضور گسترده اقتصادی در شهرهای مختلف ایران از جمله مشهد از تأسیس تجارتخانه‌های مزبور حمایت مالی می‌کرد. نیاز صنایع و کارخانجات روسیه به مواد خام مانند: پنبه، پشم، پوست، تریاک، چرم و سایر مواد مورد نیاز، تجار روسی را به سوی مناطق شمالی ایران به‌ویژه خراسان و مشهد سوق داد. از سوی دیگر مشهد به‌عنوان یکی از بازارهای بزرگ مصرف برای تولیدات روسیه از جمله نفت، قند، شکر، منسوجات، آهن و فولاد، لامپا، ظروف چینی، سماور، قوری و کالاهای از این دست به‌شمار می‌رفت. اهمیت تجاری مشهد به‌عنوان مرکز ایالت خراسان در شرق ایران، آمدوشد مستشاران و هیئت‌های تجاری روسی را به‌دنبال داشت. از این رهگذر و با توجه به گزارش‌های کنسول‌ها، مستشاران و هیئت‌های تجاری روسی از شرایط اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی حاکم بر ایران به‌ویژه شهر مشهد، تجار و شرکت‌های روسی براساس آگاهی‌های لازم اقدام به فعالیت‌های تجاری در مشهد می‌نمودند. با آغاز جنگ اول جهانی، ناامنی‌های موجود در مشهد و تحریم مقطعی کالاهای روسی فعالیت تجارتخانه‌های روسی در مشهد با محدودیت‌های مواجه شد؛ تا جایی‌که با وقوع انقلاب ۱۹۱۷م در روسیه فعالیت تجارتخانه‌های روسیه در مشهد مسدود شد. اگر چه بروز جنگ اول جهانی، و انقلاب روسیه و نتایج آن تا اندازه‌ای نفوذ اقتصادی روسیه و به تبع آن فعالیت بازرگانان و تجارتخانه‌های روسی را در شهر مشهد کاهش داد اما شرکت‌ها و تجارتخانه‌های مختلط روسیه شوروی مانند تجارتخانه ونشورک و سانترسایوز از

سال ۱۳۰۰ش / ۱۹۲۱م. تا پایان حکومت قاجاریه تجارت مشهد را به انحصار خود درآورده بودند.

منابع

- آرشبو اسناد آستان قدس رضوی: سند شماره ۱ / ۱۱۱۳۱۴.
- آرشبو سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران: سند شماره ۲-۳ / ۲۶۳۳۳-۲۴۰.
- آقابکوف، زرژ سرگی یویچ (۱۳۵۷) خاطرات آقابکوف، ترجمه حسین ابوترابیان، تهران: انتشارات پیام.
- اسناد آرشبو وزارت امور خارجه: سند شماره ۳ / ۱۲، ۱۱ / ۱۰-۲۶-۱۳۱۳ق؛ سند شماره ۱۰ / ۱۷-۱۹-۱۳۱۸ق؛ سند شماره ۲۲۱، ۲۱۹ / ۲-۱۰-۱۳۱۸ق؛ سند شماره ۳۸ / ۱-۹-۱۳۲۰ق؛ سند شماره ۳۵-۳ / ۲-۱۰-۱۱-۱۳۲۰ق؛ سند شماره ۱۲۲ / ۱-۱۰-۱۳۲۲ق؛ سند شماره ۱۸۷ / ۱۰-۰۵-۱۳۲۵ق؛ سند شماره ۱ / ۱-۴۲-۲۸ / ۲-۲۳-۱۳۲۹ق؛ سند شماره ۱ / ۱-۱-۴۱-۱۳۲۹ق؛ سند شماره ۴ / ۳-۲۳-۱۳۳۱ق؛ سند شماره ۶۴، ۵۱، ۳۸ / ۱۳-۱۵-۱۳۳۹ق؛ سند شماره ۶۳، ۱۲ / ۱۴-۳۳-۱۳۳۹ق؛ سند شماره ۲۲ / ۱۹۷-۱-۱۳۰۰ش؛ سند شماره ۳ / ۴۰-۲-۱۳۰۲ش؛ سند شماره ۶۲-۶۰ / ۴۷-۳۸-۱۳۰۴ش.
- اسناد حضور قومیت‌ها در مشهد (۱۳۸۸) گردآورنده علی نجف‌زاده، مشهد: مرکز پژوهش‌های شورای اسلامی مشهد.
- اسناد مکمل وزارت امور خارجه: سند شماره ۵۴۰-۹۸؛ سند شماره ۳۴۵-۷۲.
- الیس، سی. اچ (۱۳۷۲) دخالت نظامی بریتانیا در شمال خراسان (۱۹۱۹-۱۹۱۸م.)، ترجمه کاوه بیات، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- اوضاع اقتصادی ایران در آغاز قرن بیستم (۱۳۷۶). گزارش هیئت بازرگانی هند بریتانیا اعزامی به جنوب شرقی ایران ۱۹۰۵-۱۹۰۴م / ۱۲۸۴-۱۲۸۳ش.

- ترجمه معصومه جمشیدی، محمدتقی حروف‌چین، محمد عوادزاده و مهرنوش میراحسان. تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.
- انتز، مروین. ل (۱۳۶۹). *روابط بازرگانی روس و ایران ۱۹۱۴-۱۸۳۱م*. ترجمه احمد توکلی. تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار یزدی.
- ترابی فارسانی، سهیلا (۱۳۸۴) *تجار، مشروطیت و دولت مدرن*. تهران: نشر تاریخ ایران.
- تبریزی، حاج حسینقلی (۱۳۳۰ق). *رساله وقعه دل‌سوز طوس یا حرکات اسلامیت برپادکن حکومت روس*. اسلامبول: مطبعه شمس.
- جنبش کنلن محمدتقی‌خان پسیان بنابر گزارش‌های کنسولگری انگلیس در مشهد (۱۳۶۶). ترجمه غلام‌حسین میرزاصالح. تهران: نشر تاریخ ایران.
- خانیکوف، نیکولای ولادیمیروویچ (۱۳۷۵). *سفرنامه خانیکوف* (گزارش سفر به بخش جنوبی آسیای مرکزی). ترجمه اقدس یغمایی و ابوالقاسم بیگناه. مشهد: آستان قدس رضوی.
- روزنامه آزادی. ۱۳۰۴ش: سال ۱، شماره ۴، ۱۸.
- روزنامه ایران. سال ۵. شماره ۸۲۳، ۸۳۴.
- روزنامه اختر. ۱۳۰۷ق: سال ۱۶. شماره ۱۹.
- روزنامه اختر. ۱۳۱۱ق: سال ۲۰. شماره ۱۳، ۳۸.
- روزنامه ایران. ۱۲۸۹ق: شماره ۷۹.
- روزنامه بشارت. ۱۳۲۵ق: سال ۱. شماره ۱۳.
- روزنامه بهار. ۱۳۳۹ق: سال ۵. شماره ۷.
- روزنامه بهار. ۱۳۴۰ق: سال ۵. شماره ۹، ۱۰.
- روزنامه حبل‌المتین کلکته. ۱۳۲۳ق: سال ۱۲. شماره ۴۰، ۲۵.
- روزنامه حبل‌المتین کلکته. ۱۳۲۴ق: سال ۱۴. شماره ۳.
- روزنامه حبل‌المتین کلکته. ۱۳۲۶ق: سال ۱۶. شماره ۲۴.
- روزنامه حبل‌المتین کلکته. ۱۳۲۸ق: سال ۱۸. شماره ۳۱.
- روزنامه خراسان. ۱۳۴۰ق: سال ۲. شماره ۹، ۱۲.
- روزنامه خورشید. ۱۳۲۵ق: سال ۱. شماره ۴۱، ۶۵.
- روزنامه رعد. ۱۳۳۴ق: سال ۷. شماره ۷۸.
- روزنامه صدای شرق. ۱۳۰۴ش: شماره ۱۲.
- روزنامه طوس. ۱۳۲۷ق: سال ۱. شماره ۷.
- روزنامه فکر آزاد. ۱۳۴۰ق: سال ۱. شماره ۳، ۱۱.
- روزنامه فکر آزاد. ۱۳۴۱ق: سال ۱. شماره ۱۸، ۲۵، ۳۵، ۲۶، ۲۸، ۳۰، ۷۵، ۷۸.
- روزنامه فکر آزاد. ۱۳۴۳ق: سال ۳. شماره ۱۶.
- روزنامه نوبهار. ۱۳۲۹ق: سال ۱. شماره ۲۲، ۲۶.
- شجاعی دیوکلانی، سیدحسن؛ پورقنبر، محمدحسن (۱۳۹۷). «عملکرد و پیامدهای فعالیت تجاری کمپانی‌های ونشتورگ و سترسایوز شوروی در مناطق شمالی ایران (۱۳۰۰ تا ۱۳۰۶ش)». *پژوهش‌های علوم تاریخی*. س ۱۰. ش ۲. پاییز و زمستان. ص ۱۱۷-۱۳۶.
- عطاردی، عزیزالله (۱۳۸۱). *فرهنگ خراسان*. تهران: عطارد.
- عیسوی، چارلز (۱۳۸۸). *تاریخ اقتصادی ایران* (عصر قاجار: ۱۳۳۲-۱۲۱۵ق). ترجمه یعقوب آژند. چاپ سوم. تهران: گستره.
- عین‌السلطنه، قهرمان‌میرزا (۱۳۷۶). *روزنامه خاطرات عین‌السلطنه*. به کوشش مسعود سالور و ایرج افشار. تهران: اساطیر.
- عین‌السلطنه، قهرمان‌میرزا (۱۳۷۹). *روزنامه خاطرات عین‌السلطنه*. به کوشش مسعود سالور و ایرج افشار. تهران: اساطیر.
- فروپاشی قاجار و برآمدن پهلوی. به کوشش غلامحسین میرزاصالح. تهران: نشر نگاه معاصر. ۱۳۸۷.
- قادری، حاتم (۱۳۵۹). *پژوهشی در روابط ایران و روسیه شوروی یا قرارداد ۱۹۲۱م*. تهران: ایران‌چاپ.
- کاظم‌زاده، فیروز (۱۳۷۱). *روس و انگلیس در ایران ۱۹۱۴-۱۸۶۴*؛ پژوهشی درباره امپریالیسم. ترجمه منوچهر امیری. تهران: انتشارات انقلاب اسلامی.
- کالیستوف، د. پ و همکاران (۱۳۶۱). *تاریخ روسیه شوروی*. ترجمه ح. کامرانی. تهران: مؤسسه چاپ

- و نشر بیگوند.
- کتاب *آبی* (۱۳۶۳). «گزارش‌های محرمانه وزارت امور خارجه انگلیس درباره انقلاب مشروطه ایران». به کوشش احمد بشیری. تهران: نشر نو.
- گراسه المعی* (۱۳۱۲ق). نسخه خطی موجود در کتابخانه مجلس شورای اسلامی. شماره ثبت ۱۸۲۲۱.
- گُرژن، جورج ناتانیل (۱۳۶۲). *ایران و قضیه ایران*. ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی. تهران: علمی فرهنگی.
- گزارش *ایران از یک سیاح روس* (۱۳۶۳). ترجمه سیدعبدالله. به‌اهتمام محمدرضا نصیری. تهران: کتابخانه طهوری.
- گروته، هوگو (۱۳۶۹). *سفرنامه گروته*. ترجمه مجید جلیوند. تهران: نشر مرکز.
- لافون، ف؛ رابینو، ه. ل. (۱۳۷۲). *صنعت نوغان در ایران*. ترجمه جعفر خمami زاده. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- لندور، آرنولد هنری سویچ (۱۳۸۸). *اوضاع سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و بازرگانی ایران در آستانه مشروطیت*. ترجمه علی‌اکبر عبدالرشیدی. تهران: امیرکبیر.
- لینتن، ویلهم (۱۳۶۷). *ایران از نفوذ مسالمت‌آمیز تا تحت‌الحمایگی*. ترجمه مریم میرحیدری. تهران: انتشارات معین.
- مارتین، برافورد جی (۱۳۶۸). *تاریخ روابط ایران و آلمان*. ترجمه پیمان آزاد و علی امید. تهران: مؤسسه پیک ترجمه و نشر.
- محمود، محمود (۱۳۶۱). *تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس در قرن نوزدهم میلادی*. تهران: اقبال.
- مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی (۱۳۸۰). *اسناد روابط ایران و روسیه از دوره ناصرالدین‌شاه تا سقوط قاجاریه*. به کوشش فاطمه قاضیها. تهران: وزارت امور خارجه.
- معتضد، خسرو (۱۳۶۶). *امین‌الضرب، تاریخ تجارت و سرمایه‌گذاری*. تهران: انتشارات جان‌زاده.
- ناصر، حاجی‌داوود (۱۳۹۵). *سفرنامه زائری از بمبئی به مشهد در ۱۳۰۵ش/ ۱۹۲۶م*. ترجمه سیدحسن رئیس‌السادات. مشهد: به‌نشر.
- وین، آنتونی (۱۳۸۳). *ایران در بازی بزرگ*. ترجمه عبدالرضا هوشنگ‌مه‌دوی. تهران: نشر پیکان.
- هیل، اف (۱۳۷۸). *نامه‌هایی از قهستان*. ترجمه و تعلیق محمدحسن گنجی. مشهد: آستان قدس رضوی.
- Iran Political Diaries (1997). General editor R. M. Burrell, and Robert L. Jarman, 1901-1905. volume 2, Archive Editions Limited. London.
- Gazetteer of Persia (1910) prepared by the general staff, head quarter, India: Simla, volume 1.
- Sykes, Percy (1925) History Of Iran, Macmillan and Co, Iimited sit. Martin Street, London, Vol 2, Second Adition.

نوسانات قیمت نفت نوبل در مشهد بر اساس روزنامه بهار از ۶ رمضان ۱۳۳۶ق. تا ۵ صفر ۱۳۴۰ق (جدول شماره ۱)

زمان	وزن	قیمت	منبع
۶ رمضان ۱۳۳۶	چلیک ^۱ یک منی	۱۲۰ قران	بهار، ۱۳۳۶: س ۲، ش ۲، ص ۴
۱۶ رمضان ۱۳۳۶	چلیک یک منی	۱۱۰ قران	بهار، ۱۳۳۶: س ۲، ش ۴، ص ۴
۱۸ رمضان ۱۳۳۶	چلیک یک منی	۱۱۵ قران	بهار، ۱۳۳۶: س ۲، ش ۵، ص ۴
۲۹ رمضان ۱۳۳۶	چلیک یک منی	۱۲۰ قران	بهار، ۱۳۳۶: س ۲، ش ۶، ص ۴
شوال ۱۳۳۶	چلیک یک منی	۱۵۴ قران	بهار، ۱۳۳۶: س ۲، ش ۸، ص ۴
۲۴ ذیحجه ۱۳۳۶	چلیک یک منی	۱۴۰ قران	بهار، ۱۳۳۶: س ۲، ش ۱۶، ص ۴
۲۷ ذیحجه ۱۳۳۶	چلیک یک منی	۱۵۰ قران	بهار، ۱۳۳۶: س ۲، ش ۱۷، ص ۴
اول محرم ۱۳۳۷	چلیک یک منی	۱۳۵ قران	بهار، ۱۳۳۷: س ۲، ش ۱۸، ص ۴
۲۴ صفر ۱۳۳۷	چلیک یک منی	۱۳۳ قران	بهار، ۱۳۳۷: س ۲، ش ۲۷، ص ۴
ربیع الاول ۱۳۳۷	چلیک یک منی	۱۲۲ قران	بهار، ۱۳۳۷: س ۲، ش ۲۸، ص ۴
جمادی الاول ۱۳۳۷	چلیک صدمنی	۱۱۰ قران	بهار، ۱۳۳۷: س ۲، ش ۴۰، ص ۴
۱۵ شعبان ۱۳۳۷	چلیک یک منی	۹۰-۸۰ قران	بهار، ۱۳۳۷: س ۲، ش ۶۱، ص ۴
۲۰ شعبان ۱۳۳۷	چلیک یک منی	۸۵ قران	بهار، ۱۳۳۷: س ۲، ش ۶۷، ص ۴
۲۹ ذیقعدہ ۱۳۳۹	چلیک صدمنی	۵۲۰ قران	بهار، ۱۳۳۹: س ۵، ش ۱، ص ۴
۶ ذیحجه ۱۳۳۹	چلیک صدمنی	۵۲۰ قران	بهار، ۱۳۳۹: س ۵، ش ۲، ص ۴
۲۱ ذیحجه ۱۳۳۹	چلیک صدمنی	۶۲۰ قران	بهار، ۱۳۳۹: س ۵، ش ۴، ص ۴
۲۸ ذیحجه ۱۳۳۹	چلیک صدمنی	۶۳۰ قران	بهار، ۱۳۳۹: س ۵، ش ۶، ص ۴
۱۷ محرم ۱۳۴۰	چلیک صدمنی	۶۰۰ قران	بهار، ۱۳۴۰: س ۵، ش ۹، ص ۴
۲ صفر ۱۳۴۰	چلیک صدمنی	۱۶۲۰ قران	بهار، ۱۳۴۰: س ۵، ش ۱۳، ص ۴
۵ صفر ۱۳۴۰	چلیک صدمنی	۱۶۲۰ قران	بهار، ۱۳۴۰: س ۵، ش ۱۴، ص ۴

۱. چلیک: ظرفی آهنی یا حلبی، مخصوص نگاه داشتن نفت، روغن و امثال آن. (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل واژه چلیک)

